

М.М. Малбақов¹ , А.А. Сейтбекова¹ ,
Г.Б. Көбденова¹ , А.Ш. Тургенбаева^{2*}

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: 2008.1985@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТЕРДІҢ ИНСТРУКЦИЯЛАРЫ

Қазақ лексикографиясының тарихи негіздері берік болған жағдайда оның болашақтағы даму жолы да жарқын болмақ. Ұлт тілінің кемелдену кезеңінің басты көрсеткіштерінің бірі – ұлттық тілде түсіндірме сөздіктердің жасала бастауы екендігі даусыз. Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі түсіндірме сөздіктердің түзілу тарихын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Түсіндірме сөздіктер түзілмес бұрын олардың инструкциялары жасалады. Мақалада қазақ тілінде алғаш рет академиялық басылым болып шыққан түсіндірме сөздіктердің 1945 және 1953 жылғы инструкциялары туралы сөз болады. Бұл инструкциялар түсіндірме сөздіктің жобасын айқындауға жәрдем етіп, реестрге алынатын сөздерді сұрыптауда нұсқаулық болды. Өз кезегінде қазақ лексикографиясының алға қарай дамуына септігін тигізді. Мақаланы жазу барысында сипаттамалы, салыстырмалы, салғастырмалы, талдау әдістері қолданылды. Инструкциядағы әр тақырыптар жеке-жеке талданады. Инструкция жарыққа шыққаннан кейін, 5-6 жыл өткен соң (1959) қазақ тілінің алдын ала жоспарланған бір томдық түсіндірме сөздігінің бірінші кітабы, тағы екі жылдан соң (1961 жылы) екінші кітабы басылып шықты. Бұл екі томдық сөздік – шын мәнінде сол кезеңдегі әдеби тілдің сөздігі болды. Сөздіктің мақсаты – қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерді, сөздік құрамдағы жиі қолданылатын сөздердің денін қамтып, жеке сөздердің мәнін, сырын, сипатын ашу, мағыналарына түсініктеме беру екендігі аталады. Алғашқы екі инструкцияда басшылыққа алуға ұсынылған лексикографиялық шешімдер сол кезеңдегі еліміздегі аталмыш саланың даму деңгейінен хабар береді.

Түйін сөздер: лексикография, түсіндірме сөздік, сөздіктің құрылымы, сөздіктің мақсаты, сөздік мақала.

M.M. Malbakov¹, A.A. Seyitbekova¹, G.B. Kobdenova¹, A.Sh. Turgenbayeva^{2*}

¹Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: 2008.1985@mail.ru

Instructions for the first explanatory dictionaries of the kazakh language

With strong historical foundations of the Kazakh lexicography, the path of its further development will be bright. Undoubtedly, one of the main indicators of the maturity of the national language is the beginning of the creation of explanatory dictionaries in the national language. From this point of view, the study of the history of the formation of explanatory dictionaries in the Kazakh language is one of the most important areas of modern history. Before the formation of explanatory dictionaries, their instructions are compiled. The article will focus on the tools of explanatory dictionaries of 1945 and 1953, which for the first time became academic publications in the Kazakh language. These tools helped to determine the project of an explanatory dictionary and served as a guide in sorting words that will be included in the register. In turn, this contributed to the further development of Kazakh lexicography. In the course of the study, descriptive, comparative, comparative, and analytical methods were used. Each subject in the manual is analyzed individually. 5-6 years after the publication of the “first book of the planned one-volume explanatory dictionary of the Kazakh language (1959)”, the second book was published two years later (in 1961). It was a two-volume dictionary-in fact, a dictionary of the literary language of that period. The purpose of the dictionary is to comment all the words contained in the main vocabulary of modern Kazakh literary language on the meaning, revealing the meaning of individual words, covering the most frequently used words in the vocabulary. The lexicographic solutions proposed for guidance in the first two tools indicate the level of development of this industry in the country at that time.

Kew words: lexicography, explanatory dictionary, structure of the dictionary, purpose of the dictionary, dictionary entry.

М.М. Малбақов¹, А.А. Сейтбекова¹, Г.Б. Көбденова¹, А.Ш. Тургенбаева^{1*}

¹Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: 2008.1985@mail.ru

Инструкция первых толковых словарей казахского языка

При прочных исторических основах казахской лексикографии путь ее дальнейшего развития будет ярким. Бесспорно, одним из главных показателей зрелости национального языка является начало создания толковых словарей на национальном языке. С этой точки зрения изучение истории формирования толковых словарей на казахском языке – одно из важнейших направлений современной истории. До формирования толковых словарей составляются их инструкции. В статье речь пойдет об инструкциях толковых словарей 1945 и 1953 годов, которые впервые стали академическими изданиями на казахском языке. Эти инструкции помогли определить проект толкового словаря и послужили ориентиром в сортировке слов, которые будут внесены в реестр. В свою очередь, это способствовало дальнейшему развитию казахской лексикографии. В ходе исследования были использованы описательные, сравнительные, сопоставительные, аналитические методы. Каждый предмет в пособии анализируется индивидуально. После выхода в свет первой книги запланированного однотомного толкового словаря казахского языка (1959) еще через два года (в 1961 году) вышла вторая книга. Это был двухтомный словарь – по сути, словарь литературного языка того периода. Цель словаря состоит в том, чтобы все слова, содержащиеся в основном словарном запасе современного казахского литературного языка, комментировать, раскрывая значение отдельных слов, охватывая наиболее часто употребляемые слова в словарном составе. Лексикографические решения, предложенные к руководству первых двух словарей, свидетельствуют об уровне развития данной отрасли в стране в тот период.

Ключевые слова: лексикография, толковый словарь, структура словаря, назначение словаря, словарная статья.

Кіріспе

Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында қаржыландырылды.

Аталмыш мақала «XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының көркемдік-анықтама жүйесі», «формульдық стилистика» және «формульдық грамматиканың» кешенді аналитикалық зерттеуі» гранттық жобаның аясында әзірленген.

Түсіндірме сөздіктер түзілмес бұрын олардың инструкциялары жасалуы қажет. Қазақ тілінде алғаш рет академиялық басылым болып шыққан түсіндірме сөздіктердің 1945 және 1953 жылғы инструкциялары туралы түсіндірме сөздіктің жобасын айқындауға жәрдем етіп, реестрге алынатын сөздерді сұрыптауда нұсқаулық болды. Инструкциядағы әр тақырыптар жеке-жеке талданып, олардың арасындағы айырмашылықтары көрсетілді. 1945 және 1953 жылдары жасалған инструкциялар қазақ тілінің академиялық сипаттағы

түсіндірме сөздіктерінің құрылымын анықтауда, өз кезегінде қазақ лексикографиясының алға қарай дамуына септігін тигізді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ тіліндегі екі тілді орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктердің түзілім тарихы сонау XVIII ғасырдан басталады. Алайда, ұлт тілінің бас сөздігі болып табылатын түсіндірме сөздікті жасау бойынша жүргізілетін жұмыстар қазақ тілінде өткен XX ғасырдың 30-40 жылдарында Ғылым академиясының ұйымдастыруымен жүргізіле бастағанын ашық айту қажет. Яғни, Қазақстандағы қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау жұмыстарының бастауында, дәл Ресейдегі тәрізді, Ғылым академиясының тұрғандығын көреміз. Қазақ тіліндегі тұңғыш түсіндірме сөздікті – «Қазақ әдебиет тілінің академиялық сөздігін» жасау ісі алғаш рет 1935 – 1936 жылдары Кеңес Одағы Ғылым академиясының Қазақстан филиалы құрамына кіретін Қазақтың ұлт мәдениеті институтының тіл секторында қолға алынған болатын (Жиенбаев С, 1945). Кеңес Одағы Ғылым Академиясының Қазақстан филиалы көп кешікпей Қазақ ССР Ғылым Академиясы болып қайта құрылғаннан кейін бұл іс Тіл және әдебиет институтындағы академиялық

сөздіктің редакциясында жалғастырылды. С. Жиенбаевтың жазуы бойынша, сөздік жасауды бастауға байланысты ұйымдастыру шараларына: сөздікші-ғалымдардан жұмыс тобын құру, жұмысты жоспарлау және жекелеген дерек көздерінен дәйектеме материал жинастыру істеріне біраз уақыт кеткен. Бастапқы кезде сөздікшілер қолда бар дерек көздерінен жалпылама сөз терумен айналысып, сөздіктің құрылымдық мәселелеріне, оның көлеміне, сөзтізбеге алынатын бірліктердің құрамына, ондағы жекелеген параметрлердің берілуіне жеткілікті көңіл бөлмеген (Малбақов М, 2003).

Әдебиетке шолу

Қандай да бір жекелеген ғылым мен білім салаларының дамуы негізінен ғылыми-ұйымдастыру шараларына байланысты болады. Мысал үшін айтар болсақ, XV-XVI ғасырларда Еуропа елдерінде Ғылым академиялары, ғылыми комиссиялар мен комитеттер жұмыс жасай бастады да, олар ең бірінші кезекте сөздік мәселесімен айналысты. Бұл осы елдердегі лексикографияның дамуына игі әсер етті, сөздіктердің ғылыми негізде түзілуіне жағдай жасады. Сол кезеңдегі өзіндік жаңашылдығымен, даралығымен із қалдырған Уэбстер, Литтре, Ларусс, Даль, Щерба, Ожегов және т.б. есімдерімен әзірленген алғашқы сөздіктер ерекше бағаланды. Ағылшын тіліндегі түсіндірмелі сөздіктердің ішінде Ной Уэбстердің (Noah Webster) сериялы «Ағылшын тілінің американдық сөздігінде» алғаш рет 70 000 сөзді қамтыған болса, жылдар өткен сайын сөздердің саны көбейе берген (Webster N, 1828). Көлемді сөздіктердің қатарына Оксфорд сөздігін атауға болады. Сөздіктің басты ерекшелігі ғылымның түрлі салаларына арналады (The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary, 1981). Американдық лексикографтар сөздік әзірлеуде XVIII ғасырдың сөздіктерін құрастырушылардың қол жеткізген жетістіктеріне, әсіресе С. Джонсонның әйгілі сөздігіне сүйенген (Jacobson R, 2002). Одан кейін жаңа лексикографиялық стандарттарға негізделіп әзірленген Фанк-Уэгалздің «Түсіндірме-энциклопедиялық сөздігі америкалық тіл білімі лексикография саласына үлкен үлес қосқан еңбектердің бірі ретінде бағаланды (Funk and Wagnals, 1893-1894.).

Дәл осындай Еуропалық үлгідегі Ғылым академиясы XVIII ғасырда көршілес Ресейде де құрылды. Сол кезден бастап бұл елдегі лексикографиялық жұмыстардың барлығы да осы

Ғылым академиясының бастап ұйымдастыруымен түзілген сөздіктер негізінде, солардың базасын пайдалана отырып, ғылыми негізде дамып келеді. Ресей Ғылым академиясы бастамасымен жасалған сөздіктердің ең сапалы да мәнді, маңызды бөлігін түсіндірме сөздіктер құрайды. Ал орыс тілі бойынша 1863-1866 жж. В.И. Дальдің XIX ғасырдың ауызша және жазба лексикалық тілдік бірліктерді, әртүрлі кәсіпке байланысты терминдер мен фразеологияларды қамтитын орыс тілінің түсіндірме сөздігін ерекше атауға болады (Даль В.И., 2006). Еуропа тілдеріндегі алғашқы түсіндірме сөздіктер кірме немесе ескірген лексиканы түсіндіру мақсатында жасалған. Мәселен, ағылшын тілінің тұңғыш түсіндірме сөздігі тілдегі қиын сөздерге түсініктеме берілген (Cawdrey R, 1604).

Әлемдік лексикографияның даму жолында тілді үйрету мақсатымен жасалатын түсіндірме сөздіктердің алуан түрлері болған. Американдық педагог әрі психолог, белгілі сөздікші Э.Л.Торндайк сөздікті өте-мөте маңызды үйретім құралы санаған. Ол XX ғасырдың 30-40 жылдары төменгі және жоғарғы сыныптардағы мектеп оқушыларына арналып жасалған Э.Л.Торндайктің сөздіктері болатын (Thorndike E.L., 1941). Кейінірек екінші сөздікшінің – К.Л.Барнхарттың қосылуына байланысты бұл жүйе «Торндайк-Барнхарт жүйесі» деп атала бастады (Thorndike E.L., Barnhart C.L., 1971).

Сөздіктердің дамуы әлеуетті пайдаланушылар арасында практикалық қажеттіліктерді анықтауға негізделген, ал мұндай жұмыстардың нормативтік сипаты мен беделі лексикографиялық тәсілдерге байланысты болып келеді (Hartmann, James, 1998).

Нәтижелер мен талқылау

Жалпы сөздіктің қандай түрі болса да, оны түзу жұмысының алғашқы кезеңінде болашақ сөздіктің типі, жасалу мақсаты, адресаты, сөзтізбеге алынатын сөз топтары, оларға жасалатын сипаттаманың түрі, сөздіктің шамаланып отырған көлемі, алынатын лексикалық бірліктер туралы деректер құрамы, сөздік мақала мен сөздіктің жалпы құрылымы сөз болатын инструкцияның жасалатыны белгілі.

Қазақ тілінің Академиялық сөздікті құрастыру жұмыстары кеш басталып, оны жасаудың нұсқаулығы (инструкциясы) 1945 жылы жарық көрген. Жобаның авторы С. Жиенбаев инструкцияның сөздіктегі *a* әрпінен басталатын бірліктер бойынша сөздік мақалалардың

мәтінін жазумен қатар жасалып отырғандығын, себебі жұмыстың жеке кезеңдерін түгел қамту үшін сол кезеңдерді бастан кешірудің қажет болғандығын айтады. Еңбектің көлемі – 40 бет. Кіріспе бөлік «Халықтың ең бірінші кітабы – сөздігі» деген қанатты сөзбен ашылады. «Жоба сөздікке алынатын бірліктердің құрамы мен құрылымына қатысты 32 тармақшадан құралған негізгі бөлік пен дәйектеме материалға қатысты 50 тармақшадан құралған қосалқы бөліктен, сондай-ақ, *a* әрпі бойынша жасалған қосымша бөліктен тұрады. Қосымша бөлікте барлығы 126 сөздік мақала келтірілген. Бұл еңбек бір мезгілде әрі сөздіктің жобасы (проект, проспект), әрі сөздіктің үлгісі (макет), әрі сөздік жасаудың инструкциясы болып табылады» (Жиенбаев С, 2003).

С. Жиенбаев жасалып жатқан сөздікті, жоғарыда сөз болғандай, академиялық сөздік ретінде түсінеді және бұндай сөздікті түзу жұмыстарын Ғылым академиясы ғана жүргізе алатындығын және ол академиялық сөздіктің үлгісі ретінде Ресей Ғылым академиясы шығарған орыс тілі академиялық сөздіктерінің 1789–1794, 1891–1895, 1897–1929 жылдары жарық көрген басылымдарын, сондай-ақ, қазіргі орыс әдеби тілінің 17 томдық академиялық сөздігін атайды. Қазақ тілінің академиялық сөздігін де осы үлгіде жасаудың қажеттілігін айтады (Жиенбаев С, 2003).

Ғалым үлгі ретінде алып отырған орыс тілінің академиялық сөздіктері, әсіресе «Үлкен академиялық сөздік» аталып кеткен орыс тілінің 17 томдық сөздігі, шын мәнінде, анықтамалық сөздік типіне жатады. Сөздікті құрастырушылар бұл еңбекті «түсіндірме сөздік», «нормативті сөздік» ретінде атай отырып, онда сөздерге филологиялық (энциклопедиялық емес) түсіндірме берілетінін сөз етеді. Алайда, осы еңбектегі сөздік мақалалардың құрылымына лексикография теориясының белгілі маманы Л.В.Щербаның антитезалары тұрғысынан көз салар болсақ, бұл сөздіктен «нормативті түсіндірме сөздік» типіне қарама-қарсы типтің – *анықтамалық түсіндірме сөздіктің* белгілерін байқаймыз (Щерба Л.В, 1958). Сөздіктегі түсіндірмелердің басым көпшілігі энциклопедиялық, анықтамалық сипатта: «*Антанта* тар. 1904–1907 жылдары аса ірі империалистік державалар саналатын Англия мен Франция арасында, кейін Англия мен Франция және Қазан төңкерісіне дейінгі Ресей арасында жасалған әскери одақтың атауы. – фр. *entente* – «келісім», «өзара түсіністік»; *Белок* 1. Құс жұмыртқасындағы сары уызды

қоршап тұрған мөлдір бөлік. ... 2. биол., хим. Жануарлар мен өсімдіктер жасушаларының (клеткаларының) құрамына кіретін азотты органикалық құрылым; басқаша айтқанда: жасушалы зат, белковина, альбумин. ... – Поликарпов. Лекс., 1704: *белок*; Акад. сөздігі, 1847: *белковый, белковина*; *Анимизм* этногр. Адамдардың байырғы ойлау қабілетінің даму барысында болған, әр заттың өз жаны, рухы бар деген түсінікке негізделген ойлау сатысы; табиғаттағы барлық құбылыстарды жандандыру. *Анимист* табиғатты жанды қалыпта қабылдаушы. *Анимистикалық көзқарастар*. (Анимистік теория – Діни сенім-нанымдардың шығу тегі туралы алғашқы қауымдық құрылыстағы адамның діни көзқарастары табиғатты жанды қалыпта қабылдауға негізделген деген пікірді ұстанатын ілім. Бұл ілімді негіздеген Э.Тейлор. – Брокг.-Ефр. Энци.сөздік: *анимизм*; Акад. сөздігі, 1891: *анимист*. – Нем. *Animismus*, фр. *animisme*, лат. *anima* – «жан» деген сөзінен.

Ғалым жасалып жатқан сөздікті «Қазақ әдебиет тілі сөздігі» ретінде атайды. Бұдан, біріншіден, қазіргі «әдеби тіл» терминінің ол кезде «әдебиет тілі» түрінде қолданылғандығын байқауға болады. Сондай-ақ, екіншіден, ғалымның көзқарасында әдеби тілді қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің тілі ретінде ұғынушылықтың болғандығын байқаймыз. Инструкцияда жасалып жатқан туынды филологиялық сөздік аталады. Яғни, қазіргі кездегі «лингвистикалық сөздік», «лексикалық мазмұндағы жалпы түсіндірме сөздік» мағынасында қолданылған.

Ғалым «Сөздіктің басты мақсаты – ана тілдің сөз байлығын (лексикасын) қағаз бетіне түсіріп, халықтың пайдасына ұсыну, әрі ана тілдің ғылымдық мұрасы етіп қалдыру» – дейді (Жиенбаев С, 1945). Бұл өте маңызды қорытынды болып табылады. Себебі түсіндірме сөздікті түзудің, жасаудың өзі, бір жағынан, аса зор ғылыми еңбек болып табылады. Екіншіден, сөздіктің кейінгі ұрпаққа қалатын үлкен ғылыми мұра екендігі де ешқандай дау тудырмайтын ақиқат.

С.Жиенбаевта жасалып жатқан академиялық сөздікті «қазақ тілінің толық сөздігі» деп атау да кездеседі. Жоғарыда сөз болғандай, «әдеби тілдің сөздігі» ретінде жобаланып отырған еңбекті, лексикалық бірліктерді талғау, сұрыптау жасалатын еңбекті, яғни әдеби сөздікті «қазақ тілінің толық сөздігі» деп бағалау қате болуы мүмкін деп ойлаймыз. Себебі, әдеби сөздік бір басқа да, барлық диалектизмдерді, кітаби сөздерді, тари-

хи сөздерді, кәсіби сөздерді, т.б. сөз топтарын толық қамтитын халық тілінің, яғни қазақ тілінің сөздігі екінші басқа дүние болып саналады.

Инструкциядағы сөздіктің лексикалық құрамына арналған бөліктің бірінші бабы: «Сөздікке қазақтың жазба әдебиеті мен ауыз әдебиетіндегі сөз қоры түгел енеді» – деген тұжырыммен басталады. Демек, жоба бойынша, академиялық сөздікке қазақ тілінің әдеби қорына кіретін бірліктерді түгел қамту жоспарланған. Бұл жерде, тағы да, жоғарыда сөз болғандай, пікір қайшылығын байқаймыз. Себебі, жазба әдебиет пен ауыз әдебиетіндегі сөз қоры түгел енетін еңбек болса, ол сөздік әдеби типті сөздік болмай шығады.

Жобадағы автордың хронологияға қатысты пікірі ескі сөздерді алу мәселесімен сабақтас өрбиді: «Қазақ тілінің жасаған дәуірі «ескі дәуір», «жаңа дәуір» деп бөлінбейді, тілімізде кездесетін ескі сөздер де осы күнгі сөздермен қатар сөздіктен кең орын алады. Бұл жөніндегі айырмашылықтар жеке сөзге мінездеме бергенде ескертіледі» (Жиенбаев С, 1945). Бұдан шығатын қорытынды: қазақ тілі түсіндірме сөздігінің алғашқы жобасында тарихи лексикаға хронологиялық жақтан шектеушілік болмаған. Бұл, тағы да, әдеби сөздіктің жасалым принциптеріне қайшы келеді.

Жобадағы екінші бап жергілікті сөздерге қатысты: «Жеке облыстарда айтылып жүрген «диалект» сөздердің де көпшілігі сөздікке кіреді. ... Тіліміздің сөз қоры молайып, ілгері даму процесінде бұлар сияқты «диалектизм»-дердің маңызы тым зор. Сондықтан ондай сөздердің дені академия сөздігінен орын алады да, тұсына тиісті ескертпелер беріледі. ... Тым азғана көлемде айтылатын, жалпы жұртшылыққа мүлде түсініксіз нағыз диалектизмдер сөздікке енбейді, ондайлар – «арнаулы диалект сөздігінің» материалы. Мысалы, «албаты», «борандату», «бардам», «белегір», «борми» сияқтылар («албаты» Зайсан жағында «беталды» мағынасында, «борандату» – *жақындату*, *жобалау* деген мағынада, «бардам» – *дәулетті*, *малды* деген мағынада, «белегір», «борми» – *бұршақ* мағынасында қолданылады)» – делінген. Демек, академиялық сөздікке диалектизмдер құрамындағы сөйленіс (говор) және одан төменгі деңгейдегі қолданыстардан басқалары алынатын болған. Автор диалектілік лексикаға белгілі бір шектеулер енгізіп отыр. Алайда, белгілі бір аймақтарда қолданылатын облыстық диалектизмдерді алу-ды жақтау, ал нақты жергілікті қолданымдағы ұсақ диалектизмдерді алмаушылық бұл да

ұстанымдық тұрғыдан қателік болып табылмақ. Себеп – әдеби сөздікке жалпы диалектизм атаулы алынбауы керек.

Жобадағы үшінші бап кірме лексикаға қатысты: «Тілімізде басқа түрк тілдерінен, арап-парсыдан және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер көп. Бұл соңғылардың ішінде орыстың төл сөздерімен қатар орыс тіліне басқа тілдерден келген сөздер көп. Сөздердің бір тілден бір тілге ауысуы – тіл дамудың негізгі жолдарының бірі. Халықтың тілінде қолданылып, қажетіне асқан сөздер, қайдан келгені есеп емес, сол тілдің лексикалық қазынасына жатады. Сондықтан тілде қолданылып жүрген сөздерді, жалпы принцип бойынша, төркініне қарамай-ақ сөздікке ендіре береміз. Бұл жөніндегі ескертпелер мыналар: қазақ тіліне сіңісіп кеткен арап-парсы төркінді жалпы лексикалық мағынасы бар сөздер (*перде*, *бенде*, *тамам*, *шаригат*) түгел алынады. Қазақша варианты бар бола тұрса да, ретіне қарай қолданылатын тиісті орны бар сөздер де алына береді. Мысалы, *дәріс*, *ләхт*, *гапыл*, *пак*, *бақый*, *фани*, *жұмла*, *әлбетте* т.б. Қазақтың жазба әдебиетінің алғашқы дәуірінде ғана кездесетін, бірақ сол күнде де, қазірде де толық эквиваленті бар бұратана сөздер алынбайды. Олар кейбір діни, кітаби сөздер. Мысалы *жесім*, *тауазиг*, *тәмсіл*, *тақдым*, *тағбыр* т.б.» (Жиенбаев С, 1945) (*сол кездің орфографиясы сақталып, беріліп отыр*). Яғни бұрынғы кезеңде қолданылған қазір түсініксіз ескі кітаби лексика алынбайды. Бұл жерде, тағы да, әдеби сөздік пен жалпыхалықтық сөздіктің принциптерінің араласуын байқаймыз.

Жобадағы төртінші бап термин сөздерге қатысты: «Термин сөздерді алғанда оларды «жалпы терминология», «арнаулы терминология» деп бөлеміз. Алдыңғылары сөздікке енеді де, соңғылары енбейді, өйткені академиялық сөздік – филологиялық сөздік. Мұндай сөздіктің мақсаты алдымен тілдегі жалпы лексиканы көрсету. ... Жалпыша мынадай ереже қолданылады: жеке пәндердің жалпылық (бастауыш, орта) мектептерде қолданылатыны алынады да, жоғарғы мектеп көлеміне жататын арнаулы терминдері алынбайды» (Жиенбаев С, 1945). Филологиялық сөздікке жалпы білім беру (бастауыш, орта) орындарында қолданылатын пән терминдерін түгел алу – ол кезең үшін прогрессивті шешім болғандығы айқын. Бұл бапта айтарлықтай принциптік қайшылық жоқ. Термин сөздерге қатысты бапты қорытындылай келе ғалым: «Қазақтың төл сөзінен шыққан терминдер сөздікке түгел енеді» деген ескерт-

пе жасайды. Ғалымның төл терминдерге қатысты бұл ескертпесінен оның қазақ тіліндегі төл терминжасамға қамқорлықпен қарағаны байқалады.

Ғалым лексикалық бірліктерді екі түрге (жеке сөз, сөз тізбектері) бөліп қарастырады. Ол мағынасы жақын түбірлес сөздерді бір сөздік ұяда беруді ұсынады: «Жұрнақ арқылы туған туынды сөздердің бірқатары өзінің түбір сөзінің қасына алынады да, барлығы бір реестрдің ұясына кіреді. Мысалы, *жазыл, жаздыр, жазғыз* деген сөздер *жаз*-дың реестріне енеді, өз алдына бөлек тұрмайды. Мұндай ұстанымды алуымыз мынадай жағдайларға байланысты. Біріншіден, түбірлес сөздерді бір жерде беру арқылы қазақ тілінің негізгі құрылысы айқынырақ көрінетін болады, онымен бірге, семантикалық ерекшеліктері де осы тұлғалық қасиетіне байланысты екені білінеді (жалғалмалы тіл ретінде). Екіншіден, түбірлес сөздерді бас-басына реестр етіп ала берсек, анықтамалардың көбінде мағыналық жаңалық болмай, ылғи қайталауға айналады. ... Мысалы, «айналысушы» – *айналысу әрекетін жасайтын кісі*, «жаздыру» – *басқа біреуге жазғызу*, «айтқызу» – *басқа біреуге айттыру* т.б. Бірақ түбірлес сөздердің бәрін бірдей бір ұяға жинап беруге де болмайды, үйткені қазақ тілі сияқты жалғалмалы тілде түбірлес сөздер тым көп. Сондықтан мағыналық жақындығы күштілері ғана біріктіріледі де, басқалары жеке-жеке өз орындарына қойылады» (Жиенбаев С, 1945). Ғалым «ауылдас» (аулы бір), «үйлес» (үйі бір) сөздерінің негізгі сөздің ұясында (ауыл, үй) берілуін жөн санайды, ал «өкшелес» сөзін өзгеше мағына иеленген бірлік ретінде жеке сөздік мақалада бергенді жөн көреді. Сондай-ақ, «келуші» сөзінен «жазушы» сөзінің берілуі басқаша болатынын жазады. Демек, ғалым толық лексикаланып, дербес мағынаны иеленген бірліктерді, ұя құраушы ұйтқы сөздерден тәуелсіз бірліктерді өз алдына бөлек беру қажет деп санайды. Ғалымның көрсетіп отырған тәсілі өткен ғасырдағы әлемдік лексикография тәжірибесінде, ең озық сөздіктерде қолданылып жүрген тәсіл. Мәселен, Уэбстер сөздігінің университеттерде қолдануға арналған академиялық нұсқасының 1993 жылғы басылымында дәл осы әдіс қолданылады. Орыс тіліндегі 17 томдық түсіндірме сөздікте де (Webster N, 1828), 2000 жылы С.Кузнецовтың жобасымен жарық көрген Үлкен түсіндірме сөздікте де дәл осындай ұялық тәсіл қолданылады (Кузнецов С, 1536).

Сөздіктегі сөз мағынасы туралы ғалым: «Сөздің қазіргі мағынасы ғана айтылып қой-

майды, шама келгенінше, тарихи дамуы көрсетіледі, түрлі дәуірлердегі мағыналарына марксистік анализ беріледі. Мысалы, «би» деген сөзді түсіндіргенде, оның о баста ел билеген беделді адам екендігі айтылады («Ілгері заманда шешендік, ерлік, тұқымы көптік сияқты артықшылығымен ел билеген, беделді кісі») онан кейін сайлаумен қойылатын әкімдік лауазым екендігі білдіріліп, патша заманындағы билердің, совет тұсындағы билердің кім екендігі, оларды мінездейтін тиісті цитаттар келтіріледі... Сөздің қазіргі мағынасы ертеректегі мағынасынан өзге болса, ондайлар да түсіндіріледі. Мысалы, «кенес», «одақ» сөздері 1936 жылдан кейін жаңа мағынада қолданылып кетті. Сонымен қатар бұл сөздер өздерінің байырғы мағынасын да сақтайды. Бір кезде «алқа» деген сөз қазіргі коллегия мағынасында айтылып жүрді, кейіннен ол мағынадан айрылды; «шаруа» (орыстың шаруасы) бір кезде «қара шекпен», онан кейін «қара шаруа», ең ақырында «шаруа» деген терминдермен айтылатын болды. Бұл терминдердің бәрі де реестр сөз есебінде алынып, тарихы көрсетіледі». – дейді (Жиенбаев С, 1945).

Инструкцияның екінші бөлігі «Сөздік картотекасына цитат теру жайындағы инструкция» және «Жазу техникасы» тақырыпшаларынан тұрады. Түсіндірме сөздік алғаш рет жасалып отырғандықтан және бұл сөздік әдеби тілдің сөздігі болғандықтан, қандай сөзге қай шығармадан қандай мысал алу, қандай мысалдарды алмау, алынған мысалдарды карточкаға қалай жазу мәселелеріне айрықша көңіл бөлінген. Сөз болып отырған инструкцияның алғашқы бөлігінің өзі 30 баптан тұрады. Ғалым мысалдардың екі түрлі қордан алынатыны туралы жазады. Бірі – сөздіктер болса, екіншісі – қазақтың жазба әдебиеті. Жазба әдебиет ретінде ғалым көркем әдебиетті, кәсіп түрлері (өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, аңшылық, балықшылық, қолөнер) бойынша жазылған еңбектерді, әдет-ғұрыпқа байланысты материалдарды, түрлі пәндер бойынша жазылған оқу құралдары мен қосалқы оқу материалдарын, диалектологиялық экспедициялардың материалдарын, газет, журналдарды, қазақ тілінде жазылған ескі мұрағаттарды атайды. Ғалым сөздікке мысалдарды Бұхар жыраудың, Махамбеттің, Шәңгерейдің, Абайдың шығармаларынан, батырлар жырынан көбірек алуды жөн санайды. Инструкцияның сөздік мақала үлгілерінде арғы дәуірдегі Асанқайғының сөздерінен бастап, өткен ғасырлардағы Дулат,

Махамбет, Абай, Сұлтанмахмұт, М. Сералин тәрізді ақын-жазушылардың шығармаларынан, әсіресе «Бозжігіт», «Есімхан», «Гүлкәшима», «Гүлжәмила», «Мұңлы Мәриям» поэмаларынан, «Едіге», «Бөгембай», «Кенесары», «Ер Ағыбай», «Наурызбай», «Орақ – Мамай», «Қарасай – Қазы», «Шора» батырлар туралы қисса, дастан, тарихи жырлардан, «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қамбар», «Қобыланды», «Ер Сайын» тәрізді батырлық жырлардан, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Айман – Шолпан» тәрізді лиро-эпостық жырлардан, «Біржан – Сара», «Әсет – Рысжан», «Шортанбай – Орынбай», «Жүсіп қожа – Жекей қыз» айтыстарынан, Ы.Алтынсариннің 1879 жылғы хрестоматиясынан, 1920–30 жылдары қойылған драмалық шығармалардан алынған дәйектеме материалдардың молдығын байқауға болады (Малбақов М, 2003). Сөздіктегі мысалдар, инструкцияда жазылғандай, қазақ тілінің жазба және ауыз әдебиетіне жататын барлық шығармалардан, оларды «ескі дәуір», «жаңа дәуірге» бөлместен алынатын болған. Мысал тек «Алаш Орда» құрамында болған, сол қозғалысқа қатысқан зиялылардың шығармаларынан ғана алынбаған. Ол, әрине, сол кездегі саяси жағдайға байланысты еді. Мұндай жағдай 1959 – 1961 жылдары шыққан екі томдық түсіндірме сөздікте де, 1974 – 1986 жылдары жарық көрген он томдық түсіндірме сөздікте де болды.

1950 жылдары көптомдық түсіндірме сөздік жасауға кірісуге қажетті әзірлік жеткіліксіз болғандықтан, біріншіден, қартотека қоры тым тапшы болғандықтан, екіншіден, сөздікті құрастырушылардың ғылыми-практикалық тәжірибесінің жетімсіз болуына байланысты әуелі түсіндірме сөздіктің бір томдығын жасау және Абай шығармалары тілінің сөздігін жасау қолға алынды (Ысқақов А, 1974). Осы жоспар бойынша, 1953 жылы сөздіктің инструкциясы жарияланды (Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы, 1953). Бұл қазақ тілі түсіндірме сөздіктерін түзу тарихындағы негізгі сөздікті жасаудан бірнеше жыл бұрын, алдын ала түзілген жалғыз инструкция еді.

Инструкция «кіріспе», «сөздіктің көлемі», «сөздіктің құрылысы», «сөздікке енгізілмейтін сөздер», «сөздің мағыналық және грамматикалық мінездемесі», «сөздердің жазылуы мен айтылуы», «түрлі грамматикалық, мағыналық, стильдік белгілер», «сөздіктің терілу тәртібі» атты бөліктерден және көлемі 5 беттей сөздік мақала үлгілерінен тұрады.

Инструкцияны құрастырушылар қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігін жасаудың қажеттілігін, «тіліміздің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық нормаларын да, жазу нормаларын да іріктеп, бір ізге түсірудің, оларды сұрыптап, жұртшылығымыздың игілігіне айналдырудың мәні айрықша зор. Қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерді қамтып, сөздік құрамдағы жиі қолданылатын сөздердің денін қамтып, әдеби тіліміздің ең басты лексикалық нормаларын шамадан келгенше зерттеп, оларды қысқаша түрде болса да топшылаудың қоғамдық мәні айтпаса да түсінікті» (Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы, 1953) екендігін, түсіндірме сөздіктің осы мақсатта жасалатынын сөз етеді.

Инструкцияның кіріспесіндегі бірінші бапта сөзтізбеге алынатын сөздер тобы: «көркем шығармалардағы, журналдар мен газеттердегі, ғылыми және техникалық әдебиеттегі, түрлі оқулықтардағы жиі ұшырайтын жалпыхалықтық сөздер мен тұрақты сөз тіркестері, кеңес дәуірінде өте жиі қолданылатын жаңа сөздер мен жаңа сөз тіркестері» екендігі аталады. Бұл тұжырымнан, біріншіден, сөздікке осы жаңа тарихи кезеңдегі әдебиеттің алынатындығы, екіншіден, осы кеңес дәуірінде пайда болған жаңа атаулардың алынатыны белгілі болады.

Кіріспедегі екінші бапта сөз мағынасы туралы жалпылама пікірден кейін терминдер туралы: «Бұл сөздікке еруге тиісті терминдер халық арасына көп тараған сөздер болу керек. Сонымен қатар сөздікке қазіргі әдеби тілде қолданыла бастаған, өте кең көлемде жұмсалатын терминдік мағынасы бар сөз тіркестері де енеді» деген тұжырым айтылады. Үшінші бапта сөздікке қазақ тіліндегі жиі қолданылатын идиомдар мен фразеологиялық тіркестердің алынатыны туралы сөз болады. Кіріспедегі бесінші бапта сөздік «қазақ тілінің нормативті сөздігі ретінде көмекші құрал болуды мақсат ететіндіктен, онда қазақ тіліндегі сөздерді дұрыс қолдануға, дұрыс жазуға, ол сөздерді дұрыс айта білуге жетекші боларлықтай әралуан стильдік, грамматикалық т.б. белгілер (пометалар) берілетіні» ескертіледі. Сонымен, инструкцияның кіріспе бөлігінде сөздікке «нормативті лексиканы» алудың жағдайлары туралы сөз болады.

Инструкцияның авторлары «Қазақ әдеби тілінің нормативті сөздігі» ұғымы мен «Қазақ тілінің нормативті сөздігі» ұғымын бірдей көреді. Яғни әдеби норма мен тілдік норма ұғымдарын айырмайды. Бұл, шындығында, олай емес. Әдеби

тілдің сөздігі мен жалпыхалықтық тілдің сөздігі арасында үлкен айырма болатындығын авторлар ескермейді. Инструкциядағы «Сөздіктің көлемі» аталатын екінші бөлікте сөздікке: ескірген сөздер мен облыстық сөздерді, кірме сөздер мен интернационалдық терминдерді, жалпыға белгілі діни сөздерді, Совет Одағы мен демократиялық елдердегі халықтардың аттарын, сондай-ақ, шетелдердегі кейбір ірі халықтардың аттарын алу туралы айтылады. Бұл бөлікте екінші сағыдағы «нормаландырылған лексика» жайында сөз болады. Демек, бұл жолы да, жоғарыда аталғандай, сөздіктің басты-басты екі типінің өзіндік белгілерін бірлікте қолданушылық байқалады.

«Сөздіктің құрылысы» аталатын үшінші бөлікте сөзтізбеге алынатын атау сөздің тұлғасы туралы баяндалады. Авторлар *атау сөз* ретінде негізгі түбірлі және туынды түбірлі зат есімдердің алынатындығы туралы жазады. Олардың ішінде *оқу, жазу, сабау* тәрізді бір кездегі қимыл есімдерінен жасалған зат есімдер де бар. Бірінші инструкцияда (1945) бұл тұлға жайында арнайы жазылмағандығы анық. Бірақ, сөздік мақала үлгілерінде «алдау», «асу» тәрізді есімдер кездеседі. Екінші инструкцияның (1953) жаңалығы – «ағатай», «ағеке», «апатай», «атеке», «апеке» тәрізді іззет, құрмет, еркелету, кішірейту мағыналарында қолданылатын есімдерді жеке сөздік тұлға ретінде беруді ұсынуы. Инструкцияның авторлары *-шы, -ші* жұрнақтары арқылы жасалған *малшы, елші, колхозшы, жұмысшы* сияқты қызмет, іс атауларын сөздікке сөздік тұлға ретінде алуды ұсынады. Авторлар, сондай-ақ, етістіктің тұйық райлы тұлғасына *-шы, -ші* жұрнақтарының қосылуы арқылы жасалатын сөздердің ішінен *жазушы, оқушы, оқытушы, айыптаушы* тәрізді лексикалық тың мағына беретіндерін сөздікке алуды қолдайды. Бұл ой алғашқы инструкцияда да айтылған болатын. Екінші инструкцияның авторлары сөздікке «*ақ, көк, қара, қызыл, үлкен, жақсы, аласа, биік, тапал*» сияқты негізгі және «*ұйқышыл, тапқыр, жершіл, жазғыш, сөзшең, тершіл, басыңқы, қалалық*» тәрізді туынды сын есімдердің алынатынын жазады. Бұлардың ішіндегі *-қыр, -шең, -ыңқы* жұрнақтары арқылы жасалған тұлғалар алғашқы инструкцияда сөз болмаған еді.

Авторлар түсіндірме сөздікке жеке атау сөз ретінде сын есімнің *кеңірек, ұзындау, кішілеу, күреңдеу, ақшыл, қызғылт, көгілдір, бозаң, қоңырқай, сарғыш* түріндегі шырайлық тұлғалары мен есімшенің *-қан, -кен, -қын, -кін*

жұрнақтары арқылы жасалған *қабалан, тебеген, сүзеген, қашаған, кезеген, көреген* тәрізді түрлерін алуды ұсынады. Осындағы салыстырмалы шырайдың «кеңірек, ұзындау, кішілеу, күреңдеу» тәрізді тұлғаларын жеке атау сөз ретінде беру қате болған деп ойлаймыз. Ал жоғарыдағы есімше жұрнақтары арқылы жасалған сөздер – толық лексикаланған сөздер. Сондықтан олардың алынуы дау тудырмайды.

Инструкцияда болымды *-лы, -лі*, болымсыз *-сыз, -сіз* жұрнақтары, сондай-ақ *-дай, -дей* жұрнақтары арқылы жасалған тұлғалардың толық лексикаланып, арнаулы, тиянақты мағына беретіндері ғана алынатыны туралы сөз болады. Мысалға *болымды, жағымды, болымсыз, жағымсыз, амалсыз, айтқысыз, еңгезердей, еңдей, сомадай, дудардай, жаздай, күздей, қыстай, дардай, алпамсадай* сөздері келтіріледі. Сан есімдерден атау сөз ретінде *есептік* (он, отыз, қырық), *реттік* (бірінші, оныншы) және *топтау* (төртеу, алтау) сан есімдері алынатыны айтылады. Сөзтізбеге алынатын есімдіктер қатарында: *мен, сен, ол, бұл, анау, мынау, өз, өзім, өзің, өзі, бәрі, барлық, әлдекім, ешбір, бірнеше, ешкім* аталады.

Алғашқы инструкцияда етістердің жеке сөз ретінде алынбағаны белгілі. Екінші инструкцияда олардың ішіндегі өте жиі қолданылатындарын (*алыс, оқыт, жуын, ойнат, жаздыр, ойнатқыз, жуындыр, жыйыл, жазыл, жаздыр, жалғас, жалғастыр*) жеке атау сөз ретінде беруге болатындығы жазылған. Етістіктің есімше, көсемше, рай тұлғаларының алынбайтындығы туралы екі инструкцияда да сөз болады. Негізгі және туынды үстеулердің (*әдейі, жорта, әрең, шапшаң, ертең, бүгін, төмен, жоғары, түнде, батыл, кенеттен, қасақана, амалсыздан*), көмекші есімдердің, шылаулар (*үшін, гөрі, шамалы, туралы, да, соң, әрі, бері, мен, және, бірақ, дегенмен, гана, гоі, өйткені, сондықтан, сайын, дейін, шейін, кейін*) мен одағайлардың (*алақай, тәйт, ойбай, бәрекелде, уһ, аһ, әттең, мәссаған, пәлі, әттеген-ай, ойпырай*) барлық түрлері де реестр сөз ретінде алынатыны сөз болады.

Екі инструкцияда да біріккен сөздер мен қос сөздердің жеке реестрде берілетіні айтылады. Екінші инструкцияда түсіндірме сөздікке кейбір тіркестердің де алынатыны туралы: «Реестр сөз әдетте дара бір сөзден болғаны дұрыс. Егер дара бір сөз өз алдына мағына бермейтін болса, онда ол дара сөзден кейін қос нүкте (:) қойылып, сол сөздің өзі қайталанып көмекші сөзімен бірге беріледі. Мысалы: сып: *сып ету*; дал: *дал болу*; қыйт: *қыйт етсе*; шарқ: *шарқ ұру*; ден: *ден қою*;

елең: *елең қағу*; сылқ-сылқ: *сылқ-сылқ күлу*; алшаң: *алшаң басу*; мырс: *мырс ету*; сарт: *сарт ету*; тық: *тық ету*» – түрінде жазылған. Мысалда аталған тіркестердің еліктеуіш сөздерге, оның ішінде бейнелеуіш еліктеуіштерге жататыны байқалады. Екі инструкцияда да еліктеуіш сөздер тобы бөлек қарастырылмаған. Бұл сол кездегі қазақ тіл білімінде бұл мәселенің жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігінен хабар береді.

1945 жылғы инструкцияда омонимия құбылысы туралы айтылмайды. Бірақ сөздік мақала үлгілерінде «алаң» 1. (ашық жер) және «алаң» 2. (алаңы жоқ), «алтын» 1. (металл) және «алтын» 2. (ру аты), «амал» 1. (жылдың үшінші айы) және «амал» 2. (әдіс, айла) түріндегі омоним сөздер ұшырасады. Олардың бәрі де бір сөз табынан болған лексикалық омонимдер. Конверсия жолымен жасалған лексика-грамматикалық омонимдер, әсіресе есімді-етістікті жұптар белгіленбейді. Мәселен, «ас» (*тамақ*) пен «ас» (*көбею, тасу, ілу, тамақ пісіру, т.б.*) екі бөлек сөздік мақалада, нөмірленбей берілген еді. Екінші инструкцияда омоним сөздер жеке беріліп, әрқайсысының шекесіне кішкене арап сипыры арқылы белгі қойылады: жабағы¹ – *жазды өткізіп, қар басқан құлын; жабағы² – қойдың ұйысқан жазғы жүні.*

Екінші инструкция «партбилет», «партбюро», «партком», «ССРО», «СОКП», «МТС» тәрізді қысқарған сөздерді де жеке мақалада беруді ұсынады. Тұрақты сөз тіркестерінің сөздік мақаланың ішіндегі ромбик белгісінен кейін берілетіні сөз болады. Екінші инструкция сөздікке енгізілмейтін бірліктер қатарында тар салалық терминдерді, әдеби тілге енбеген, облыс пен аудан көлемінде ғана қолданылатын диалектизмдерді (борандату, бардам, белегір, борми), мекеме аттарын, жаргон сөздерді атайды. Бұлар бірінші инструкцияда да бар болатын. Соңғы инструкцияда тыңнан қосылған сөз топтары: *топонимикалық атаулар мен кісі аттары.* Бұл өзгешеліктер екі сөздік арасындағы ұстанымдық айырмашылықтардан хабар береді. Бірінші академиялық түсіндірме сөздікке топонимикалық атаулар мен кісі аттары іріктелген күйде болса да алынбақшы еді. Себебі ол сөздік елтанымдық, анықтамалық бағдарлы сөздік болмақшы еді. Ал екінші инструкцияда жоспарланып отырған сөздік – басы артық энциклопедиялық, анықтамалық деректерден ада, дәстүрлі түсіндірме сөздік болатын.

1953 жылғы инструкцияның «Сөздің мағыналық және грамматикалық мінездемесі» атты

бөлігінде 1945 жылғы инструкцияда жазылған тұжырымдар қайталанатын. Бірінші инструкциядан айырмашылықтары:

а) термин сөздерге көбінесе мысал берілмейді;

ә) сөзге берілетін анықтама түрлері арасында антониммен берілетін анықтама аталмайды;

б) мағына жағынан ажырап, оқшауланған, сол себепті жеке сөздік мақалада берілуге тиісті сөз варианттары қатарына «өкімет» пен «үкімет» сөздері қосылған;

в) атау сөзге берген анықтамадан кейін берілетін мысалдардың, цитаталардың қайдан алынғаны көрсетілмейді.

«Ол мысалдар белгілі шығармалардан я қазіргі қазақ тілінде анық, айқын қолданылатын сөз тіркестерінен, я мақал, мәтел т.б. тұрақты сөз тіркестерінен алынады. Мысалдың саны біреу, екеуден аспау керек» (Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы). Мысалдардың қайдан алынғанын көрсетпеу және мысал санының аздығы – екінші сөздіктің шағын, бір томдық түсіндірме сөздік ретінде жоспарланып отыруына байланысты деп ойлаймыз. Екінші инструкциядағы «Сөздердің жазылуы мен айтылуы», «Түрлі грамматикалық, мағыналық, стильдік белгілер», «Сөздіктің терілу тәртібі» атты бөліктер негізінен бірінші инструкцияны қайталайды. Айырмашылықтар, біріншіден, әдебиет жанрларында көп кездеспейтін, тек сөйлеу тілінде ғана кең орын алған сөздерге сөйл. (*сөйлеу тілінде, ауызекі тілде*) белгісінің қойылуы (қазір әд., әзір сөйл.) мен ауыспалы мағыналы сөзге ауыс. белгісі қойылатындығында ғана. Екі инструкцияда да ескі кезде қолданыста болған «архаизм», «историзм» сөздерге ескі белгісін, ал жергілікті жерлердегі шаруашылық ерекшеліктеріне байланысты қолданылатын сөздерге обл. (*облыстық*) белгісін қоюдың қажеттілігі айтылады. Сөздіктің терілу тәртібіне қатысты тұжырымдарда сөздің анықтамасының, оған берілетін түрлі түсініктердің негізгі мәтін болып есептелетіндігі, демек, негізгі қаріппен берілетіндігі, шартты белгілердің – сиретілген негізгі қаріппен, мысалдардың – курсивпен терілетіндігі сөз болады.

Сөздікті жасау кезінде оны инструкцияға сай түзіп, межелеген мерзімінде жасап шығу – оңай шаруа емес екендігі анық. Лексикография теориясының білгірі Л. Згуста: «Мен білетін лексикографиялық жобалардың бірде бірі бастапқыда ойластырылғандай, жоспарланған уақыттың ішінде және өзіне бастапқыда бөлінген қаржыға біткен емес» – дейді (Zgusta L, 1971). Жо-

баны жасаушылар «сөздіктегі материал дәл жобада көрсетілгендей болады, сондықтан оны осы жобаның негізінде, ешқандай да бір ұстанымдық өзгертусіз-ақ жазып шығамыз» деп ойлайды. Алайда, лексикография саласында жасалатын жұмыстарда жоспарланбаған, жобалауға, болжауға келмейтін қиындықтар болады. Инструкцияда сөздіктің жалпы үлгісі, нобайы ғана жасалады. Ал сөздікті жасап отырған кезде жекелеген мәселелердің шешімі жобаланған түрден өзгертіліп, жетілдіріле түседі. Сөздікші бұрынғыдан да жақсы, жаңаша шешімдер табады. Көп нәрсе тіпті қатты өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Себебі инструкциядағы әрбір шешімнің дәлдігі, дұрыстығы әрбір жаңа сөздік мақалада сынақтан өтеді. Сөздіктің пісіп-жетілуі негізінен оны құрастыру кезінде болады... Сөздіктер негізінен сөздікшілердің, тілшілердің басшылығымен жүзеге асырылатындықтан, әдетте ортаңғы, ымыралы жол таңдалады. Сәлпәл толықтырулар, өзгертулер енгізіледі. Дегенмен, сөздікті түзу кезінде жасалатын осы түзету, өзгерту, толықтырулардың өзі оның тамамдалу мерзімін өзгертіп жібереді» – деген қорытындыға келеді (Морковкин В.В, 1990).

Инструкция жарыққа шыққаннан кейін, арада 5-6 жыл өткен соң (1959) қазақ тілінің алдын ала жоспарланған бір томдық түсіндірме сөздігінің бірінші кітабы, тағы екі жылдан соң (1961 жылы) екінші кітабы басылып шықты. Демек, іс жүзінде сөздік екі том болып шықты. Және бұл екі томдық сөздік – шын мәнінде сол кезеңдегі *әдеби тілдің сөздігі* болды. Сөздіктің мақсаты – қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерді, сөздік құрамдағы жиі қолданылатын сөздердің денін қамтып, жеке сөздердің мәнін, сырын, сипатын ашу, мағыналарына түсініктеме беру екендігі аталады. Алғашқы екі инструкцияда басшылыққа алуға ұсынылған лексикографиялық шешімдер сол кезеңдегі еліміздегі аталмыш саланың даму деңгейінен хабар береді.

Қазіргі лексикография саласында антропо-өзектік бағыттың қарқынын алғанын байқауға болады (Козырев В.А., Черняк В.Д., 2014). Лексиканы сипаттау мен кодтаудың жүйелі негізін қамтамасыз ете отырып, сөздердің орфографиялық және морфологиялық лингвистикалық стандартын жасайды (Josephson, 2018). «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шығарылған он бес томдық сөздік осы ерекшеліктерді қамтиды. Сөздіктің инструкциясы 2011 жылы шыққан 1-томның кіріспесінде берілген (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Бұл сөздікте

сөздіктің құрамы мен құрылымына жан-жақты тоқталады. Сөздіктің инструкциясы жылдар өткен сайын, қазақ тіл білімінің теориялық базасы мен лексикографиялық білімдер жүйесі кеңейген сайын толығып, дамып отыратынына көз жеткіздік.

Қорытынды мен тұжырымдар

Түсіндірме сөздіктер түзілмес бұрын олардың инструкциялары жасалуы қажет. Қазақ тілінде алғаш рет академиялық басылым болып шыққан түсіндірме сөздіктердің 1945 және 1953 жылғы инструкциялары туралы түсіндірме сөздіктің жобасын айқындауға жәрдем етіп, реестрге алынатын сөздерді сұрыптауда нұсқаулық болды. Инструкциядағы әр тақырыптар жеке-жеке талданып, олардың арасындағы айырмашылықтары көрсетілді. 1945 және 1953 жылдары жасалған инструкциялар қазақ тілінің академиялық сипаттағы түсіндірме сөздіктерінің құрылымын анықтауда, өз кезегінде қазақ лексикографиясының алға қарай дамуына септігін тигізді.

1. Аты аталған инструкциялардың барлығында нормативті түсіндірме сөздік пен анықтамалық түсіндірме сөздіктің белгілері топтасқан.

2. 1945 жылғы *Инструкцияда*: 1) жоба бойынша, академиялық сөздікке қазақ тілінің әдеби қорына кіретін бірліктерді түгел қамту жоспарланған; 2) қазақ тілі түсіндірме сөздігінің алғашқы жобасында тарихи лексикаға хронологиялық жақтан шектеушілік болмаған;

3) академиялық сөздікке диалектизмдер құрамындағы сөйленіс (говор) және одан төменгі деңгейдегі қолданыстардан басқалары алынды; 4) кірме лексикаға қатысты: «қазақ тіліне сіңісіп кеткен араб, парсы төркінді жалпы лексикалық мағынасы бар сөздер (*перде, бенде, тамам, шариғат*) түгел алынады. Қазақша варианты бар бола тұрса да, ретіне қарай қолданылатын тиісті орны бар сөздер де алына береді. Мысалы, *дәріс, ләхт, гапыл, пак, бақый, фани, жұмла, әлбетте* т.б. Қазақтың жазба әдебиетінің алғашқы дәуірінде ғана кездесетін, бірақ сол күнде де, қазірде де толық эквиваленті бар бұратана сөздер алынбайды. Олар кейбір діни, кітаби сөздер. Мысалы *жесім, тауазиг, тәмсіл, тақдым, тағбыр* т.б.» Яғни бұрынғы кезеңде қолданылған қазір түсініксіз ескі кітаби лексика алынбаған; 5) Термин сөздерді алу ұстанымы бойынша жалпы халыққа таныс терминология беріліп, ал арнаулы терминологияны алмау туралы шешім шығарған.

3. Сөздік бірліктердің мағыналарын ашу ретінде тарихи ұстанымды қолданған.

4. Түсіндірме сөздік алғаш рет жасалып отырғандықтан және бұл сөздік әдеби тілдің сөздігі болғандықтан қандай сөзге қай шығармадан қандай мысал алу, қандай мысалдарды алмау, алынған мысалдарды карточкаға қалай жазу мәселелеріне айрықша көңіл бөлінген.

5. Сөздіктегі мысалдар, инструкцияда жазылғандай, қазақ тілінің жазба және ауыз әдебиетіне жататын барлық шығармалардан, оларды «ескі дәуір», «жаңа дәуірге» бөлместен алынатын болған. Сол кездегі саяси жағдайға байланысты мысалдар тек «Алаш Орда» құрамында болған, сол қозғалысқа қатысқан зиялылардың шығармаларынан ғана алынбаған.

6. 1950-жылдары көп томдық түсіндірме сөздік жасауға кірісуге қажетті әзірлік жеткіліксіз болғандықтан, біріншіден, картотека қоры тым тапшы болғандықтан, екіншіден, сөздікті құрастырушылардың ғылыми-практикалық тәжірибесінің жетімсіз болуына байланысты әуелі түсіндірме сөздіктің бір томдығын жасау және Абай шығармалары тілінің сөздігін жасау қолға алынды. Осы жоспар бойынша, 1953 жылы сөздіктің инструкциясы жарияланды. Бұл қазақ тілі түсіндірме сөздіктерін түзу тарихындағы негізгі сөздікті жасаудан бірнеше жыл бұрын, алдын ала түзілген жалғыз инструкция еді.

7. *1953 жылғы Инструкцияда*: 1) Кеңес дәуірінде пайда болған жаңа атаулар алынды; 2) терминдерді сұрыптауда халық арасына көп тараған, өте кең көлемде жұмсалатын терминдік мағынасы бар сөздер болды; 3) сөздік нормалаушы қызмет атқарды, нормативті лексиканы алу мәселесі көтерілді; 4) Ескірген сөздер мен облыстық сөздерді, кірме сөздер мен интернационалдық терминдерді, жалпыға белгілі діни сөздерді, Совет Одағы мен демократиялық елдердегі халықтардың аттарын, сондай-ақ, шетелдердегі кейбір ірі халықтардың аттарын алынды; 5) *атау сөз* ретінде негізгі түбірлі және туынды түбірлі зат есімдер алынды; Екінші инструкцияның (1953) жаңалығы – *іззет, құрмет, еркелету, кішірейту* мағыналарында қолданылатын есімдерді жеке сөздік тұлға ретінде берілді; 6) Инструкцияның авторлары *-шы, -ші* жұрнақтары арқылы жасалған *малшы, елші, колхозшы, жұмысшы* сияқты қызмет, іс атауларын сөздікке сөздік тұлға ретінде алады ұсынды; 7) Екінші инструкцияның авторлары сөздікке *«ақ, көк, қара, қызыл, үлкен, жақсы, аласа, биік, тапал»* сияқты негізгі және *«үйқышыл, тапқыр, жершіл, жазғыш, сөзшең,*

тершіл, басыңқы, қалалық» тәрізді туынды сын есімдердің алынатынын жазады. Бұлардың ішіндегі *-қыр, -шең, -ыңқы* жұрнақтары арқылы жасалған тұлғалар алғашқы инструкцияда сөз болмаған еді; 8) Алғашқы инструкцияда етістер жеке сөз ретінде алынған жоқ. Екінші инструкцияда олардың ішіндегі өте жиі қолданылатындарын (*алыс, оқыт, жуын, ойнат, жаздыр, ойнатқыз, жуындыр, жыйыл, жазыл, жаздыр, жалғас, жалғастыр*) жеке атау сөз ретінде беруге болатындығы жазылған. Етістіктің есімше, көсемше, рай тұлғаларының алынбайтындығы туралы екі инструкцияда да сөз болады; 9) «*партбилет*», «*партбюро*», «*партком*», «*ССРО*», «*СОКП*», «*МТС*» тәрізді қысқарған сөздерді де жеке мақалада беруді ұсынады. 10) Тұрақты сөз тіркестерінің сөздік мақаланың ішіндегі ромбик белгісінен кейін берілетіні сөз болады; 11) Сөздікке жаңадан сөз топтары топонимикалық атаулар мен кісі аттары енді.

8. Екі инструкцияда да біріккен сөздер мен қос сөздердің жеке реестрде берілетіні айтылады.

9. Екі инструкцияда да еліктеуіш сөздер тобы бөлек қарастырылмаған. Бұл сол кездегі қазақ тіл білімінде бұл мәселенің жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігінен хабар береді. Бұдан біз қазақ тіл білімінің теориялық тұрғыдан зерттелуінің сөздікке тікелей әсері болатынын байқаймыз.

10. Инструкциялардағы басшылыққа алуға ұсынылған лексикографиялық шешімдер сол кезеңдегі еліміздегі аталмыш саланың даму деңгейінен хабар береді.

11. Алғашқы инструкциялар қазақ тіл білімінің лексикографиялық кеңістігін қалыптастырып, кеңейтуге, алғаш рет бағыт-бағдарын анықтап алуға өз үлестерін қосты.

12. Кез келген сөздік жасау барысында инструкцияда көтерілмеген мәселелер туындап, өзгерістер мен толықтырулар енгізілері хақ.

13. Инструкциялар өз дәуірінің тілдік келбетін көруге мүмкіндік береді, халықтың рухани, тілдік мұрасының сақталуына, тілдік ұжымның тілдік құзіретінің қалыптасуына әсер етті. Алғашқы инструкциялар – бүгінгі лекикографтар үшін тілдік, тарихи, ғылыми мұра.

14. Санадағы мағынаны сөзбен «байлап» беретін түсіндірме сөздіктің инструкциясын жасау – аса зор ғылыми еңбек. Ұжымдық тілдік тұлғаның сөйлеу бейнесін ашуға, нақтылауға, жүйелеуге негіз болды, сөз байлығын саралаудың негіздерін негіздеп береді. Сөздіктің инструкциясы әрі сөздіктің жобасы, әрі сөздіктің үлгісі, әрі бағыт-бағдар көрсететін нұсқаулық.

Әдебиеттер

- Funk and Wagnals. Standard Dictionary of the English Language. – NG – Lnd., 1893-1894. – 1850 p.
 Hartmann R. R. K. and Gregory James. Dictionary of Lexicography. – New York, Routledge. – 1998.
 Jacobson R. Fundamentals of Language. – The Hague.: Menton, 2002. – 180 p.
 Josephson O. Språkpolitik. Språkrådets skrifter 25. Stockholm: Morfem, 2018. – 320 s.
 Robert Cawdrey's A Table Alphabeticall. Hardcover. – Import, 30 November, 2006.
 The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford Univ. Press., 1981.
 Thorndike E.L. The Thorndike-Century senior dictionary. Chicago, 1941
 Thorndike E.L., Barnhart C.L. Thorndike-Barnhart beginning dictionary. 8th ed. Glenview, 1971
 Webster N. An American Dictionary of the English Language, 2 vols.- N.Y. published by S. Converse, 1828. – 602 p.
 Zgusta L. Manual of Lexicography. – Praha, 1971. – 281 p.
 Даль. В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 1: А-699 е.; Т. 2.: И – О. – 779 с. / В.И. Даль.-М.: Рус. – Медиа, 2006, – 779 с.
 Жиенбаев С. Сөздіктің мақсаты мен жасалу принциптері // ҚазССР ҒА Хабарлары. 3-шығыу. – Алматы, 1945.
 Козырев В.А., Черняк В.Д. Современные ориентации отечественной лексикографии // Журнал «Вопросы лексикографии», №1-2014, 5-15 стр. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-orientatsii-otechestvennoy-leksikografii-1>
 Кузнецов С. Большой толковый словарь русского языка. СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. I том. – Алматы, 2011. – 752 б.
 Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. – Алматы, 1953. – 31 бет.
 Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері //Филол.ғыл. док...дис: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 357 б.
 Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии. Научный доклад дисс. доктора. М., 1990. – 70 с.
 Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // В кн. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л.: Изд. ЛГУ, 1958. – С. 265-304.
 Ысқақов А. Кіріспе сөз // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-том. – Алматы, 1974. 3-22 бб.

References

- Funk and Wagnals. Standard Dictionary of the English Language. – NG – Lnd., 1893-1894. – 1850 p.
 Hartmann R. R. K. and Gregory James. Dictionary of Lexicography. – New York, Routledge. – 1998.
 Jacobson R. Fundamentals of Language. – The Hague.: Menton, 2002. – 180 p.
 Jienbaev S. Sözdıktıñ maqsatı men jasalu prinsipteri // QazSSR ǴA Habarlary. 3-şyǵuy. – Almaty, 1945. [In Kazakh]
 Josephson O. Språkpolitik. Språkrådets skrifter 25. Stockholm: Morfem, 2018. – 320 s.
 Kozyrev V.A., Chernak V.D. Sovremennyye orientatsii otechestvennoi leksikografii // Jurnal «Voprosy leksikografii», №1-2014, 5-15 str. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-orientatsii-otechestvennoy-leksikografii-1>
 Kuznesov S. Böłşoi tolkovyi slovär ruskogo iazyka. SPb.: Norint, 2000. – 1536 s. [In Russian]
 Däl. V.İ. Tolkovyi slovär jivogo velikoruskogo iazyka: v 4 t. T. 1: A-699 e.; T. 2.: İ – O. – 779 s. / V.İ. Däl.-M.: Rus. iaz. – Media, 2006, – 779 s. [In Russian]
 Malbaqov M. Qazaq tılı túsındırme sözdıgınıñ qurylymıdyq negızderı //Filol.ğyl. dok...dis: 10.02.02. – Almaty, 2003. – 357 b. [In Kazakh]
 Morkovkin V.V. Osnovy teorii uchebnoi leksikografii. Nauchnyi doklad diss. doktora. M., 1990. – 70 s. [In Russian]
 Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. 15 tomdıq. I tom. – Almaty, 2011. – 752 b. [In Kazakh]
 Qazırgı qazaq tılınıñ bir tomdıq túsındırme sözdıgınıñ instruksiasy. – Almaty, 1953. – 31 bet. [In Kazakh]
 Robert Cawdrey's A Table Alphabeticall. Hardcover. – Import, 30 November, 2006.
 Şerba L.V. Opyt obşei teorii leksikografii // V kn. İzbrannyye raboty po iazykoznanıu i fonetike. – L.: İzd. LGU, 1958. – S. 265-304. [In Russian]
 The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford Univ. Press., 1981.
 Thorndike E.L. The Thorndike-Century senior dictionary. Chicago, 1941
 Thorndike E.L., Barnhart C.L. Thorndike-Barnhart beginning dictionary. 8th ed. Glenview, 1971
 Webster N. An American Dictionary of the English Language, 2 vols.- N.Y. published by S. Converse, 1828. – 602 p.
 Ysqaqov A. Kırıspe söz // Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıgı. 1-tom. – Almaty, 1974. 3-22 bb. [In Kazakh]
 Zgusta L. Manual of Lexicography. – Praha, 1971. – 281 p.